

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Çukurova University

Journal of Faculty of Divinity

Cilt 6

Sayı 1

Ocak - Haziran 2006

İslâm Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi

*Doç. Dr. Hasan Hüseyin TUNÇBİLEK**

Atıf/©- Tunçbilek, H. H. (2006). İslâm düşüncesinde cehennem ve cehennem azabının ebediyeti ve fenası problemi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1), 15-33.

Özet- *Cehennem ve cehennem azabının ebediyeti veya fenası konusu, hem İslâm öncesi sistemlerde, hem de İslâm düşüncesinde üzerinde tartışmaların yapıldığı bir konudur. Özellikle İslâm düşüncesinde bazı İslâm âlimlerinin bu iki farklı görüşten birine sahip oldukları ve görüşlerini teyit sadedinde akli ve nakli delillere başvurdukları görülür. Geçmişte tartışma konusu olan bu problemin az da olsa günümüz de de yer yer gündeme getirildiği görülmektedir. Bu nedenle konunun halen güncelliğini koruduğu söylenebilir. Bu makalede cehennem ve cehennem azabının ebedi olup olmadığına dair farklı görüşlerle ilgili delil ve karşı deliller incelenecektir.*

Anahtar Kelimeler- *Cennet, cehennem, azap, ebedi, fena, ebediyet, sonsuz.*

§§§

Giriş

Ölüm sonrası hayat veya öldükten sonra hesaba çekilme düşünce ve inancı, insanlık tarihi boyunca zihinleri hep meşgul etmiş, semavî ve gayr-ı semavî hemen hemen bütün dinler bu inanca sahip olagelmıştır. Bazı dinlerde ve inanışlarda farklı farklı isimlerle anılsa da, İslâm'da iyilerin gideceği yere cennet, kötülerin cezalandırılacağı yere de cehennem adı verilir. Ancak biz, cennet konusunu ilgili kaynaklara havale ederek cehennem anlamıyla ilgili bazı bilgilere yer vermeye çalışacağız.

* Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı. hbilek@hotmail.com

Kelime olarak derin kuyu anlamına gelen cehennem, azaba müstahak olan kulların azap görecekleri ateşin veya yerin adıdır.¹ Azap yeri olan ateşin özel ismi olarak da adlandırabileceğimiz cehennem, Kur'an'da cahîm, hâviye, hutame, lezâ, saîr, sakar, mesvâ, me'vâ kelimeleriyle ve "azâbu cehennem", "nâru cehennem" gibi terkiplerle ve daha başka lafızlarla da ifade edilmektedir. Kimi âlimlere göre bunlar, cehennemdeki azap türlerine ve tabakalarına verilen adlardır.² Cehennem en bariz vasfı ateş olduğu için Kur'an'da bazan cehennem yerine ateş anlamında "nâr" kelimesi kullanılır. Buna örnek olarak "Şu kesindir ki münâfıklar cehennem (Nârin) en alt katındadırlar."³ âyetini zikredebiliriz.

Bazı hadis kitaplarında cehenneme bûlûs hapisanesi, lemlem vâdisi, hebheb vâdisi/kuyusu, hüzün kuyusu gibi adların da verildiği görülür. Ancak bunlardan sadece "bûlûs vâdisi"nin geçtiği bazı hadislerin sahih yolla geldiği, diğerlerinin geçtiği hadislerin ise zayıf olduğu anlaşılmaktadır.⁴

Bu kısa girişten sonra kimler cehennem ehlidir, kimler orada ebedi kalacaktır, cehennem veya azabının fenası söz konusu mudur gibi konuları irdelemeye çalışalım.

A. Kimler Cehennem Ehlidir?

Cehennem ehlerinden kastedilen, cehennem azabı ile cezalandırılacak kişilerdir. Kur'an'da bunlara "ashâbü'n-nâr", "ehlü'n-nâr" denir ki, bunlar cehenneme girmeye lâyük görülmüşlerdir. Allah'ı inkâr edenlerden O'na ortak koşanlara, münâfıklardan âsilere kadar bütün kişileri Kur'an ayetleri ışığı altında tasnife tabi tutacak olursak ortaya çok sayıda cehennemlik grubunun çıktığı görülür. Sadece âsi müminlerin işlemiş olduğu kul hakkına

¹ Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, ty., XII, 112.

² Ebu Abdullah Hüseyin b. Hasan b. Muhammed el-Buhârî el-Halîmî, *el-Minhac fi Şuabi'l-İman*, thk. Hilmi Muhammed Fude, Darü'l-Fikr, yy., 1979, I, 472; Ayrıca bkz. Veysel Kasar, *Halîmî'ye âit Şuabu'l-İman Adlı Eserin Kelâm İlimindeki Yeri* (Basılmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa, 2002, s. 222.

³ Nisâ, 4/145

⁴ İlgili hadislerden bazıları için bkz. Ebu Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî, *el-Müşned*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye-Mektebetü'l-Mütenebbi, Beyrut-Kahire, ty., II, 272; Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müşned*, Mısır, ty., II, 179; Ebu İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve başkaları, Mısır, 1382/1962, IV, 655; Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Fevâz Ahmed ez-Zümerî-Hâlid es-Seb' el-Alemî, Beyrut, 1407, II, 427; Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvinî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty., I, 94.

tecavüz; yetimlerin mallarını yeme, başkalarına zulmetme, adam öldürme, hırsızlık yapma; içki içme, zina etme gibi her biri büyük günah sayılan hususları tasnife tabi tuttuğumuzda bile ortaya oldukça kabark bir cehennemlikler grubu çıkar. Kanaatimizce bütün bunları belirli birkaç grupta toplamak daha uygun olacaktır.

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı üzere cehennemlikleri Allah'ın haklarına ve kulların haklarına tecavüz edenler şeklinde gruplandırmak mümkün olduğu gibi, daha farklı gruplara ayırmak da mümkündür. Nitekim Muhyiddin b. Arabî, mücrimler olarak nitelendirdiği cehennemlikleri a) Hiçbir tanrı kabul etmeyenler, b) Firavun gibi tanrılık iddiasında bulunanlar, c) müşrikler, d) münafıklar olmak üzere dört gruba ayırır.⁵ Ancak bu ayırmada hangi gruba dahil oldukları netlik arz etmeyenler vardır. Meselâ Ehl-i Kitap denilen Yahudiler ve Hıristiyanlar bunlardan hangi grup içerisinde yer alırlar?

Şüphesiz başlangıçta Hz. Musa'nın nübüvvetine ve getirdiği hak olan dine tabi olan Yahudilerle, aynı şekilde Hz. İsa'nın nübüvvetine ve getirdiği hak olan dine tabi olan Hıristiyanlar, tevhid inancına sahiptiler. Ancak her iki dine meydana gelen tahriflerden sonra gerçek olmayan dine sahip olan ve günümüze kadar gelen bu iki dinin mensuplarına bakıldığında bunların hak din üzere oldukları söylenemez. Allah inancına sahip buldukları için onları yukarıdaki dört gruptan birine dahil etmek de mümkün görünmemektedir. Allah'a verdikleri ahdi bozarak son din olan İslâm'a, bütün semavî dinlerin ve peygamberlerinin tasdikçisi olan Kur'an'a ve onun tebliğcisi olan son peygamber Hz. Muhammed'in nübüvvetine inanmadıkları için bu her iki dinin mensupları da kâfirler grubunda yer almaktadırlar. Nitekim Kur'an'ın özellikle Hıristiyanlar hakkındaki "*Allah üç uknumdan biridir diyenler de kâfir olurlar*"⁶ ifadesi bunu teyit etmektedir. Bu durumda her ne kadar Hıristiyanlar Hz. İsa'yı ulûhiyette Allah ile ortak gibi gösteriyor olsalar da yapmış oldukları yorumlar dikkate alındığında onları müşrikler grubuna katmak zordur. Kaldı ki Kur'an, "*Gerek Ehl-i Kitaptan, gerek müşriklerden olan kâfirler, hem de devamlı kalmak üzere cehennem ateşindedirler*"⁷ mealindeki âyette müşriklerle Ehl-i Kitabı, kâfirlerin ebedî cehennemde kalacak iki ayrı grubu olarak zikretmektedir.

⁵ Muhyiddin b. Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, yy., ty., IV, 301-302.

⁶ Mâide, 5/73.

⁷ Beyine, 98/6.

Hâricîler ve Mu'tezile bilginleri, büyük günah işleyip de tevbe etmeden vefat eden müminleri inkârcılar grubuna dahil ederler ve onların cehenneme girdikten sonra ebedî olarak orada kalacaklarını savunurlar. Zira Mu'tezile'nin görüşüne göre cehenneme giren kişi, bir daha oradan çıkmaz. Bu iddiâ, ümmetin çoğunluğunu oluşturan Ehl-i Sünnetin görüşüyle bağdaşmaz. Zira Ehl-i Sünnet bilginlerine göre, dinde kesin olarak belirtilen bir şeyi açıktan inkâr etmediği sürece bir müminin dinin emirlerini yerine getirmemesi veya yasaklarını irtikâp etmesi, onu günahkâr kılar fakat imanını yok etmez. Bunlar cehennemde bir süre kalsalar da daha sonra oradan çıkarak cennete girerler.

B. Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Meselesi

Cehennem ve azabının ebediyeti ve fenası konusu, İslâm öncesi inanç sistemlerinde tartışılmış ve bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Dinler tarihi araştırmacısı ve yazarı olan Makdisî, ister reenkarnasyona isterse ahirete inansın, cezanın mevcudiyetini kabul etmeyen hiçbir din mensubunun bulunmadığını ve genellikle cezanın sonsuza kadar devam etmeyeceği görüşünün benimsendiğini söyler. Bunlardan Sabîllerle Brahmanlar cehennem azabının 7000 devir/asır devam ettikten sonra sona ereceğini⁸; Kur'an'ın bildirdiğine göre⁹ Yahudiler de kendilerinden azaba layık olanların sayılı günler azap gördükten sonra cehennemden çıkacaklarını söylüyorlardı.

Hıristiyanların kutsal kitabı Ahd-i Cedid'de cehennem ve azabı temel öğretiler içerisinde yer alır ve ebediyeti vurgulanır. İncillerde cehennem "sönmeyen ateşe"¹⁰, "sonsuz ateşe" "sonsuz cezaya"¹¹ benzetilmesi bunun açık örnekleridir.

İslâm düşüncesinde cehennem ve cehennem azabının ebediyeti ve fenası meselesi ise, Cehm b. Safvan'la (ö. 128/745) başlayan, günümüze kadar her dönemde üzerinde tartışmaların yapılagelen bir konudur. Geçmişte bu konuda özel eserlerin yazıldığı da bilinmektedir.

⁸ Tâhir b. Mutahhar el-Makdisî, *el-Bed'ü ve'l-Târîh*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat, ty., I, 197-99.

⁹ Bakara, 2/80; Âl-i İmrân, 3/24.

¹⁰ Markos, 9/43-44, 48; Matta, 18/8, 25/41.

¹¹ Matta, 46; Luka, 12/59.

Cehm'e göre henüz yaratılmamış olan cennet ve cehennem âhirette yaratılacak, cennete girenler oradaki nimetlerden bir süre istifade edecek, cehenneme girenler de belli bir süre oradaki azabı tattıktan sonra her ikisi de sakinleriyle birlikte yok olacaktır. Çünkü Allah'tan başka ezeli ve ebedi olan hiç bir şey yoktur. O kendisini "el-Evvel, el-âhir" olarak nitelemiş olup, bu isimlerin tecellisi için O'ndan önce ve O'ndan sonra hiçbir şey olmaması gerekir.¹²

Eşyanın ezeliyetini reddetmekle isabetli bir görüş belirten Cehm, ebediyet konusunda aynı isabeti kaydememiştir. Zira sonradan olan/hâdis nesnelere kendiliklerinden değil, Allah'ın yaratmasıyla var olmuşlar ve bu varlıklarını yine O'nun irade ve kudretiyle devam ettireceklerdir. Dolayısıyla ezeliyeti söz konusu olmayan cennet ve cehennemin ebediyeti, imkânsız değildir.

Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 205/850) cennet ve cehennemin ebedi olduğunu fakat hem cennetliklerin hem de cehennemliklerin hareketsiz daimî sükûn halinde olacaklarını söyler. Artık bundan sonra her iki yerin sakinleri de hiçbir eylemde bulunamazlar. Sorumluluk söz konusu olmadığı için fiillerinin bulunması da söz konusu değildir. Cennet nimetlerinden istifade etmedikleri gibi, cehennem azabını da hissetmezler. Allah'ın makduratı yok olduğu için O da hiçbir şeye güç yetiremez. Yani kudretinin taalluk edeceği bir şey yoktur. Taş halini alan cennetlik ve cehennemliklere ne fayda ne de zarar verebilir.¹³

Kanaatimizce Allah'ın cennet ve cehennemin yok olacağına ilişkin değil de, hareketsiz ve sakin bir halde olacağına dair görüş beyan etmesi, Aristo düşüncesinde yer alan "maddenin ezeliyeti" düşüncesini reddetme endişesinden kaynaklanmaktadır. "Bir taraftan

¹² Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire, 1389/1969, I, 229, 338; II, 167-168, 221; Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Malaîf, *et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehlil-Ehvâi ve'l-Bida'*, tkd. ve tkl. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Bağdad-Beyrut, 1388/1968, s. 98, 140; Ebu Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Din*, Lübnan, 1401/1981, s. 238; *el-Fark bene'l-Firak*, Kahire, ty., s. 211; Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm ez-Zâhirî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva' ve'n-Nihal*, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan, 1395/1975, IV, 83; Ebu Yüsr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul, 1988, s. 239; Ebu Şekûr Muhammed b. Abdisseyid, b. Şuayb el-Kişşî es-Sâlimî, *et-Temhîd fi Beyâni't-Tevhîd* (Basılmamış Doktora Tezi), Haz. Ömür Türkmen, s. 178.

¹³ Eş'arî, *Makâlât*, II, 222; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 122; *Usûlü'd-Din*, s. 238; İbn Hazm, a.g.e., IV, 83-84.

hareketin ezeli olamayacağı inancı, diğer yandan cennet ve cehennemin ebedî olacağına dair âyetlerin varlığı karşısında çıkış yolu arayan Allaf, cennet ve cehennemin ebedî fakat oradaki hareketin sükûnu gibi bir düşünceyle işin içinden çıkmaya çalışıyor. Bu konuda Cehm b. Safvan, Allaf'tan daha tutarlı görünüyor. Cennet ve cehennemin ebedî olacağına dair âyetleri "yok edilinceye kadar ebedî", "uzun bir süre" olarak yorumlayan Cehm, "Sadece Allah'ın yüzü/iradesi ve zatının bâki kalacağı ve onun dışında her şeyin yok olacağı"nı söyleyen âyete dayanarak diğerlerini tevil ederken Allaf'tan daha tutarlı ve mantıklıdır.¹⁴ Zira Cehm cennet ve cehennemin yok olacağını söylerken, Allah'ın her ikisinin benzerini yaratmaya gücünün yettiğini ve tekrar yaratabileceğini ifade etmektedir.¹⁵ Allaf ise bu güç ve kudretin tamamen ortadan kalkacağını söylemektedir.

Biz bu iki şahsın görüşlerine bu kadar yer verdikten sonra sadece cehennemin ebediyeti veya fenası üzerindeki görüşlere temas edeceğiz. Bu görüşleri dört noktada toplamak mümkündür:

1. Cehennem ebedidir. Oraya giren kimseler hiçbir şekilde oradan çıkamayıp sonsuza kadar azap görürler.
2. Cehennem ebedî olup cehennemlikler sonsuza kadar orada kalırlar, fakat bir süre azap gördükten sonra bir nevi bağışıklık kazanırlar. Dolayısıyla azaptan elem duymazlar ve ondan lezzet almaya başlarlar.
3. Müminler çıktıktan sonra kâfirlerin azabı uzun zaman devam etse de ebedî değildir, bir gün sona erecektir.
4. Cehennem ebedîdir. Müminler oradan çıkar, kâfirler ise orada sonsuza kadar kalırlar ve azapları da sonsuza kadar sürer.

Bu gruplardan birinci görüşü benimseyenler Hâricîler ve Mu'tezile ekolüdür. Bir kısım Şia'nın da bu görüşü paylaştığı görülür.

Hâricîlerden bazı fırkalar, kendi mezheplerinden olup da büyük günah işleyenlerin itikadî anlamda küfre girmediklerini fakat kâfir-i nimet yani nankör olduklarını söylese de,

¹⁴ Recep İhsan Eliaçık, *İslâm'ın Yenilikçileri*, Söylem Yayınları, İstanbul, 2002, I, 205, 277.

¹⁵ Bağdâdî; *el-Fark*, s. 122. Krş. Eliaçık, *a.g.e.*, I, 277.

mezhebin büyük çoğunluğu büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedî olarak kalıp azap göreceklerni kabul eder.¹⁶ İşlenen büyük günahların önceden işlenmiş olan sevapları yok ettiğini söyleyen Mu'tezile'ye göre de tevbe etmeden ölen kimse cehennemde ebedî olarak azap görecektir.¹⁷ Gerek bu iki ekol gerekse bunlara uyan Râfîzîlerden bir fırka, kendi fırkalarından olsun olmasın büyük günah işleyenlerin aynı şekilde cehennemde ebedî kalacaklarını kabul etmiştir.¹⁸

Mezkûr ekollerin cehennemin ebediyeti ve kâfirlerin orada ebedî olarak kalacaklarına dair görüşleri Ehl-i Sünnetin çoğunluğunun görüşüyle örtüşmekle birlikte, büyük günah işleyen mü'minlerin kâfir olduklarına ve cehennemde ebedî olarak kalacaklarına dair ileri sürdükleri görüşleri ise farklılık arz etmektedir. Kur'an ve Sünneti referans göstererek bu konuda serdettikleri deliller de kanaatimizce onların görüşlerini destekler mahiyette değildir.

Cehennemin ebedî olup cehennemliklerin sonsuza kadar orada kalacaklarına, bir süre sonra bağışklık kazanarak azaptan lezzet alacaklarına dair ikinci görüş, Muhyiddin b. Arabî'nin benimsediği bir görüştür. Ona göre cehennemlikler cehennemde azap göre göre tabiatları adeta ateşleşir ve ateşten lezzet almaya başlarlar. Aslında ondan önce h. 190 (m. 805) yıllarında vefat eden Hişam b. el-Hakem'in benzer bir iddiada bulunduğu nakledilir.¹⁹ Yine benzer bir iddiayı Bâtıniyye fırkalarında da görmek mümkündür. Cehennemin ebediyeti görüşünde olan bu fırkalara göre cennetliklerin cennette nimetlere mahzar oldukları gibi, cehennemliklerin de cehenneme uyum sağlayacakları ve burasının onlar için azap yeri değil, nimet yeri olacağı ifade edilir.²⁰ Hal böyle iken bu tür görüşlerin daha çok İbn Arabî'ye nisbet edilmesi, onun bu konulara daha geniş yer vermesinden ve geniş izahlarda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bunun ötesinde İbn Arabî'nin çeşitli konularda çok farklı düşünce ve görüşlere sahip olması, hatta ilk bakışta nassların zahirine muhalif fikirlere yer vermesi,

¹⁶ Eş'arî, *Makâlât*, I, 170 vd.; Malatî, *et-Tenbîh*, s. 47 vd.; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 73 vd.; Abdülkerim eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eseriyle bir arada), 155 vd.

¹⁷ Kâdî Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Mektebetü Vehbe, yy., 1408/1988, s. 667 vd.; *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid, Dâru't-Tûnisîyye, Tunus, 1393/1974, s. 209 vd., 350 vd.

¹⁸ Eş'arî, *Makâlât*, I, 126.

¹⁹ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 239.

²⁰ Eş'arî, *a.g.e.*, II, 222.

kendisinden çok önceleri söylenmiş görüşlerin bile ilk defa onun tarafından dile getirildiği imajını uyandırmıştır. Nitekim cehennemliklerin bağışlık kazanmak suretiyle azaptan lezzet alacaklarına dair görüşle ilgili Sahih-i Buhârî şârihi Askalânî "Bu, zındıklardan tasavvufa mensup bazılarının sözüdür"²¹ derken hem oldukça ağır bir ifade kullanmış hem de isim vermese bile İbn Arabî'ye göndermede bulunmuştur. Münâvî ise bu görüşü doğrudan İbn Arabî'ye nisbet etmektedir.²²

İbn Arabî'nin konuya ilişkin görüşleri iyice incelenecek olursa, cehennem ebediyetine kani olmakla birlikte cehennem azabına dair yorumlarında mütereddit olduğu görülür. Allah'ın rahmetinin aşkınlığı ve konuya ilişkin bazı âyetlerin delâletleri nedeniyle cehennem azabı kesintisiz devam etmekten ziyade, araya dinlenme dönemleri girer. En sonunda cehennemlikler lezzet ve rahata kavuşurlar. Cehennemden öylesine lezzet alırlar ki, bu halleriyle cennete girseler cennetin mutedil halinden azap hissedecek bir duruma gelirler.²³ Derilerinin yenilenmesiyle fizyolojik azap görüyorlarmış gibi olsa da, aslında kendilerine uygulanan azap fizyolojik değil, psikolojik bir azaptır.²⁴

İbn Arabî'nin gerek yukarıda işaret ettiği âyetten gerekse konuya ilişkin diğer âyetlerden cehennem azabının sadece psikolojik azaba indirgenmesi sonucunu çıkarmak mümkün görülmemektedir. Zira Kur'an'daki cehennem tasvirlerinden anlaşıldığına göre cehennem azabı denilince ilk akla gelen fizyolojik azaptır, ateş azabıdır. Bunun yanında Allah'ın cemalini görememe ve O'nunla konuşamama, sürekli karanlıkta kalma, cennetten ebedi olarak mahrum kalma gibi ruhlara sıkıntı veren psikolojik nitelikli azap çeşitleri de vardır. Acıklı, aşağılayıcı, şiddetli, büyük, uzun süreli gibi nitelikler taşıyan cehennem azabı da yine psikolojik azap türlerindedir.

İbn Arabî gibi cehennemliklerin tıpkı cennettekiler gibi azaptan lezzet alacaklarını söylememekle birlikte, Said Nursî'nin de Risâle-i Nur Külliyyatı'nın bir yerinde bu konuya

²¹ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, Dâru'd-Deyyân li't-Türâs, Kahire, 1407/1987, XI, 429.

²² Abdurrauf el-Münâvî, *Feydu'l-Kadîr*, Mısır, 1356, I, 39.

²³ İbn Arabî, *el-Fütûhât*, I, 169, 207, 281; III, 77; IV, 303; *Fusûsu'l-Hikem*, tlk. Ebu'l-Ulâ el-Affî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Lübnan, ty., I, 114; II, 123-124, 129-130.

²⁴ İbn Arabî, *Fütûhât*, III, 3.

kısaca temas ettiği görülür. Ona göre kâfirin meskeni cehennem olup o orada ebedi olarak kalacak, amelinin cezasını çektikten sonra ateş ile ülfet edecek ve ateşin ilk baştaki şiddetini hissetmeyecektir. O bu görüşü ifade ederken "hadisin işaretinden bu anlaşılıyor" kaydını düşerek muhtemelen İbn Arabî'nin de işaret ettiği "rahmetim gazabımın önündedir" kutsî hadisine işaret etmektedir.²⁵

Bundan sonraki üçüncü ve dördüncü görüş, daha çok Ehl-i Sünnet bilginlerinin aralarında tartıştıkları görüşlerdir. Bunlardan, müminler cehennemden çıktıktan sonra kâfirlerin orada ebedi kalacaklarını, dolayısıyla cehennem ve azabının ebedi olduğunu benimseyenler, kelâmcıların ve ehl-i sünnet âlimlerinin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bunların esas dayanakları; bu konuda ashap ve tabiinin icmanın bulunması ve üzerinde ittifak sağlanmış olması²⁶, Kur'an'da geçen "uzun zaman" ve "ebediyet" anlamına gelen ve üç yerde²⁷ "ebed" kelimesiyle tekit edilen "huld" lafzının ve suçluların cehennemde ebedi kalacaklarını bildiren âyetlerin²⁸ yanı sıra, orada ölümün olmayacağını²⁹, azabın devamlılığını bildiren ayetler³⁰ ve hadislerdir. Ayrıca azabın azalmayıp bilakis artacağı³¹, adeta azaba karşı bağışıklık kazanan tenlerin azabı yeniden tatmaları için değiştirileceği ve azabın yenileneceği³², Allah'ın kâfirleri kesinlikle affetmeyeceği³³ ve kendilerine yardım edilmeyeceği³⁴, onlar ateşten çıkmak istedikleri halde oradan çıkamayacak olmaları³⁵, Allah'ın onlara cenneti haram kılması³⁶ ve gök kapılarının açılmayarak deve iğne deliğinden

²⁵ Said Nursî, *İşârâtü'l-İcâz, Arapçadan* çev. Abdülmecid Nursî, Sözlük Yayınevi, İstanbul, 1986, s. 90.

²⁶ Bağdâdî, *Usulü'd-Din*, s. 238; İbn Hazm, *el-Usul ve'l-Furu'*, Dâru'l-Kütübü'l-İlimiyye, Beyrut, 1404/1984, s. 43.

²⁷ Ahzâb, 33/65; Nisâ, 4/169; Cin, 72/23.

²⁸ Zuhuf, 43/74; Bakara, 2/39, 81, 217.

²⁹ Tâhâ, 20/74; Fâtır, 35/36; Zuhuf, 43/77; A'lâ, 87/13.

³⁰ Tâhâ, 20/74; Fâtır, 35/36; Zuhuf, 43/77; A'lâ, 87/13.

³¹ İsrâ, 17/97; Fâtır, 35/36; Nebe', 78/30.

³² Nisâ, 4/56.

³³ Tevbe, 9/80; Münafikun, 63/6.

³⁴ Bakara, 2/86; Enbiyâ, 21/39; Kasas, 28/41; Fussilet, 41/16; Duhan, 44/41 Tur, 52/46.

³⁵ Mâide, 5/37.

³⁶ Mâide, 5/72.

geçinceye kadar cennete girmelerinin söz konusu olmaması³⁷ gibi âyetler de bu görüşü benimseyenlerin dayanakları arasında yer almaktadır. "Yerler ve gökler devam ettikçe"³⁸ şeklinde şarta bağlı ifadelerle "Allah'ın dilediği müstesna"³⁹ gibi istisnayı içeren ayetler tevیل edilmiş, yerlerin ve göklerin dünyaya ait yerler ve gökler olmadığı, ahirete ait ebedi yerler ve gökler olduğu⁴⁰, istisnanın cehennem azabının sona erdirileceğini içermediği belirtilmiştir. Buna gerekçe olarak da Kur'an'ın bunu apaçık olarak zikretmediği gösterilmiştir.

Bu görüşü benimseyenler, Nebe' suresi 23. âyette geçen "ahkâb" kelimesinin tekilli olan "hukb"un sonlu bir süreyi ifade edebileceğini, "ahkâb"kelimesinin sonlu olması gerekmiyeceğini belirtirler. Zira tefsircilere göre "ahkâb" kelimesinde birbiri arkasından gelen devirler anlamı olduğu için bu "ebediyet" anlamını da içerir.⁴¹ Dolayısıyla bu âyetten cehennem ve azabının ebediyetinin dışında bir anlam çıkarmak doğru olmaz. Zira âyetten böyle bir anlam çıkarmak usûl açısından da yanlıştır. Çünkü âyet-i kerime böyle anlaşıldığı takdirde elde edilen sonuç, cehennemın ebedî olduğunu ifade eden diğer açık ayetlere ters düşer.⁴² Bunu şöyle izah etmek de mümkündür: "müteaddit ellibin seneleri ifade eden 'ahkâb', ebediyete aykırı olmadığından, 'cehennemde ebedi kalış'a açık bir şekilde delâlet etmekte olan âyet-i kerimeler bu âyetle neshedilip sınırlandırılmaz. Çünkü ebediyetin/sonsuzluğun içerisinde ahkâb/hukblar da vardır."⁴³

Ayrıca âyetteki bu kelimedden belirli bir zaman dilimi anlamı çıkarıldığı farz edilse bile bu, "Artık sizin azabınızı artırmaktan başka bir şey beklemeyin"⁴⁴ âyetiyle nesh edilmiştir. Dolayısıyla sayı ortadan kalkmış, onun yerini ebediyet almıştır.⁴⁵

³⁷ A'râf, 7/40.

³⁸ Hud, 11/107

³⁹ Hud, 11/107

⁴⁰ İbrahim, 14/48.

⁴¹ el-Hâzin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî, *Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil*, yy., 1317, IV, 352; Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, yy., ty., XXX, 15.

⁴² Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'an*, çev. Ahmet Asrar, Hilal Yay., İstanbul, 1995, IV, 3918-19.

⁴³ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi* (Musa Carullah'ın *Rahmet-i İlahiye Bürhanları* adlı eseriyle bir arada), Sadeleştiren Ömer H. Özalp, Pınar Yayınları, 1996, s. 169.

⁴⁴ Nebe', 78/30

⁴⁵ Hâzin, *Lübâb*, IV, 352.

Hadislerde ümmetin büyük günah işleyenlerine şefaata edileceği⁴⁶ ve bu şefaata sonucunda kalbinde zerre kadar iman olanların cehennemden kurtulacakları⁴⁷ bildirilmiştir. Şayet kâfirler için de şefaata söz konusu olsaydı, bu takdirde müminlere has kılınmış olan şefaatin bir değeri kalmazdı.

Kuşkusuz, cehenneme giren müminlerin cezaları bitip oradan çıktıktan sonra kâfirlerin azabı uzun zaman devam etse de cehennemin veya azabının ebedî olmayıp bir gün sona ereceği görüşünde olanlar, yukarıda ileri sürülen bunca delillerden tatmin olmamışlardır. Dolayısıyla onlar da benimsedikleri görüşleri savunurken daha güçlü deliller ortaya koymaya çalışacaklar, hasımlarının görüşlerini çürütme yoluna gideceklerdir. Her şeyden önce bu grubun benimsediği görüş, ashab-ı kiramdan Hz. Ömer⁴⁸, Abdullah b. Mes'ûd⁴⁹, Abdullah b. Abbâs⁵⁰, Abdullah b. Amr⁵¹, Ebu Hüreyre⁵², Ebu Said el-Hudrî⁵³, Ebu Ümâme⁵⁴, Cabir b. Abdullah'a⁵⁵ nisbet edilmiş; tâbiinden Abd b. Humejd⁵⁶ ve Şabî⁵⁷ gibi selef âlimleri aynı görüşü benimsemiş; İbn Teymiyye⁵⁸, öğrencisi İbn Kayyimî'l-Cevziyye⁵⁹,

⁴⁶ Ebu Dâvud Süleyman İbnü'l-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, Dâru'l-Hadîs, Hıms, 1394/1974, V, 106.

⁴⁷ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Es-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, Dâru İbn Kesîr-el-Yemâme, Beyrut, 1407/1987, I, 24-25.

⁴⁸ Makdisî, *el-Bed'*, I, 200-201; Muhammed b. Ebu Bekr b. Kayyim el-Cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ty., s. 249; *Şifâu'l-Âlil*, Mektebetü Dâni't-Türâs, Kahire, 1975, s. 537, 541.

⁴⁹ Makdisî, *el-Bed'*, I, 200-201; İbnü'l-Kayyim, *Hâdi'l-Ervâh*, s. 249; *Şifâ*, s. 537, 542-43.

⁵⁰ İbnü'l-Kayyim, *Şifâ*, s. 541; *Hâdi'l-Ervâh*, s. 251.

⁵¹ İbnü'l-Kayyim, *a.g.e.*, s. 540.

⁵² İbnü'l-Kayyim, *a.g.e.*, s. 541; *Hâdi'l-Ervâh*, s. 252.

⁵³ İbnü'l-Kayyim, *a.g.e.*, s. 540.

⁵⁴ İbnü'l-Kayyim, *Hâdi'l-Ervâh*, s. 268; *Şifâ*, s. 540, 543.

⁵⁵ İbnü'l-Kayyim, *Şifâ*, s. 540.

⁵⁶ İbnü'l-Kayyim, *a.g.e.*, s. 541; *Hâdi'l-Ervâh*, s. 249.

⁵⁷ Makdisî, *el-Bed'*, I, 201; İbnü'l-Kayyim, *Şifâ*, s. 543.

⁵⁸ İbnü'l-Kayyim, *Hâdi'l-Ervâh*, s. 249; Ebu Bekr el-Hısnî ed-Dimaşkı, *Defu Şübehi men Şebbehe ve Temerrede ve Nesebe Zâlike ile's-Seyyidi'l-Celîl el-İmam Ahmed*, thk. Muhammed Zâhid b. Hasen el-Kevserî, Kahire, ty., s. 58.

⁵⁹ Bkz. *a.g.e.*, s. 249 vd.; *Şifâ*, s. 532 vd.

İbnü'l-Vezir⁶⁰, son dönem âlimlerinden İsmail Hakkı İzmirlî⁶¹ ve Musa Carullah Bigiyef⁶² gibi bilgiler de bu görüşün savunucuları olmuştur. Ayrıca günümüz âlimlerinden sahibi Muhammed Esed'in, Bekir Topaloğlu ve Yusuf Şevki Yavuz gibi kimi ilâhiyatçıların da bu görüşe katıldıkları görülür. Dolayısıyla bu grupta yer alanlar bir önceki grubun konuyla ilgili icma ve ittîfak iddiasını daha başta reddetmektedirler.

Her ne kadar bu grubun görüşlerinin daha ilk dönemlerde ve onu takip eden dönemlerde dile getirildiği ileri sürülmüş olsa da, bu görüşleri daha derli toplu ve sistematik bir şekilde ele alan İbn Kayyim el-Cevziyye olduğu için onun "Hâdî'l-Ervâh" ve "Şifâ'u'l-Afl" adlı eserinde zikretmiş olduğu delillerin önemli bir kısmını özet olarak burada vermeyi daha uygun bulmaktayız. O, mezkûr eserlerinde konuya ilişkin delillerini özetle şöyle sıralar:

1. Kur'an muhtelif âyetlerde cennetten söz ederken cennet'in ve nimetlerinin devam ve sonsuzluğunu haber vermiş; hiç yok olmayacağını, bitmeyeceğini ve kesintiye uğramayacağını ifade etmiştir.⁶³ Fakat cehennem hakkında verilen haberler, oradakilerin "hulud"u, çıkışlarının olmaması, azaplarının sürekliliği gibi şeylerden ibarettir.⁶⁴

2. "Ateş ikametgâhınızdır. Allah'ın diledikleri hariç olmak üzere içinde ebedi kalmak üzere hepiniz oradasınız. Gerçekten Rabbin Hakîmdir, âlimdir: Tam hüküm ve hikmet sahibidir ve O her şeyi hakkıyla bilir."⁶⁵, "Bedbahtlar cehenneme atılacaklar. Çektikleri azabın dehşetinden, devamlı surette anırıp canları çıkasıya feryat edecekler. Senin Rabbinin dilemesi hariç, gökler ve yer durdukça, orada ebedi kalacaklardır. Çünkü Rabbin dilediğini yapar. Mutlu olanlar ise cennettedirler. Senin Rabbinin dilemesi hariç gökler ve yer durdukça orada ebedi kalacaklardır. Kesintisi olmayan bir ihsan içinde olacaklardır."⁶⁶ gibi âyetler cehennem'in sonu olduğuna, sonsuz ebedi olmadığına delil teşkil ederler. Zira bu âyetlerde

⁶⁰ Bkz. *İsâru'l-Hak ale'l-Halk*, Bayrut, 1403/1983 .

⁶¹ Bkz. *Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkikat*, İstanbul, 1341.

⁶² Bkz. Musa Carullah, *Rahmet-i İlâhiye Bürhanları* (Mustafa Sabri'nin *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi* adlı eseriyle bir arada), Pınar Yay., İstanbul, 1996.

⁶³ Sâd, 38/50-54; Vâkıa, 56/27-33; Hûd, 11/108

⁶⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., s. 257; Şifâ, s. 537, 547-548.

⁶⁵ En'âm, 6/128

⁶⁶ Hûd, 11/106-108

cennet ve cehennem hakkında kalıcılık Allah'ın dileğine bağlı olarak istisna edilmişse de, cennet hakkındaki irade şartının süreklilik ve sonsuzluktan ibaret olacağı "*kesilmesi olmayan bir ihsan*" cümlesi ile kesinlikle açığa kavuşturulmuştur. Ama cehennem hakkındaki dilek-irade şartına bağlı oluşun süreklilik ve sonsuzluktan ibaret olduğunu bildiren bir şey olmadığı gibi, üstelik "*Rabbin dilediğini yapar*" diyerek, burada anılmayan şeylerin yapılacağına işaret edilmiştir. Her halde cehennem kalıcılığı ve sürekliliği, Allah'ın iradesine bağlı oluşla istisna edilmiştir. Yani süreklilik söz konusu değildir. Ayrıca azaba düçar olmaları Allah'ın ilim ve hikmetiyle ilişkilendirilmiş, aynı yekilde istisna da bir ilim ve hikmetten sâdir olmuştur. Dolayısıyla Allah onların ne yapacağını çok iyi bilir ve bu hususta hikmet sahibidir. Kesinlik söz konusu olmayan bütün bu ifadelerden cehennem ebedi olmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁷

"*Devirler boyunca orada kalacaklardır*"⁶⁸ âyetinde, cehennem yaşı ahkâb/nice devirler ile takdir edilmiştir. Takdir edilen şey ise ebedi olmaz.⁶⁹

3. Cennet, Allah'ın rahmet ve rızasının, cehennem ise gazabının gereğidir. Allah'ın rahmeti ise -Hadis-i şerifin ifadesiyle- gazabının önündedir.⁷⁰ Mademki rahmeti gazabının önündedir ve ona galibdir, o halde rahmet ve rızasının gereğini gazabının gereğiyle eşit tutmak da imkânsızdır.⁷¹

4. Akıl, nakil ve fitrat, Allah'ın hikmet ve rahmet sahibi olduğuna delâlet eder. Hikmet ve rahmet ise yaratılmışların cehennemde sonsuza kadar kalmalarına engeldir. Zira azap, nefisleri temizleme, günah ve kötülüklerden arındırma ameliyesidir, vesiledir, gaye değildir. Dolayısıyla bu arındırma ameliyesiyle hikmet ve gaye gerçekleştiğinden maslahat hasıl olmuş demektir ki, bundan sonra azabın sonsuza kadar devam etmesi gerekmez.⁷²

⁶⁷ İbnü'l-Kayyim, *Hâdi'l-Ervâh*, s. 257.

⁶⁸ Nebe' 789/23

⁶⁹ İbnü'l-Kayyim, *Şifâ*, s. 543.

⁷⁰ el-Emîr Alâüddin Ali b. Balaban el-Fârisî, *el-Ihsân bi Tertibi Sahîhih İbn Hibbân*, Dâru'l-Kütübü'l-İlimiyye, Lübnan, 1407/1987, VIII, 6.

⁷¹ İbnü'l-Kayyim, *Hâdi'l-Ervâh*, s. 258; *Şifâ*, s. 545.

⁷² İbnü'l-Kayyim, a.g.e., s. 258, 260, 266; *Şifâ*, s. 532, 551. Ayrıca bkz. İzmirli, *Nârın Ebediyet ve Devamı*, s. 5.

5. Bazı hadis kitaplarında zerre kadar olsun hayırda bulunmamış kimselerin de bir zaman sonra cehennemden çıkarılacağı rivayet edilir.⁷³ Ashaptan Hz. Enes'in de hayatında bir defa olsun Allah'ı anan kişilerin cehennemden kurtulacaklarına dair bir hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Hayatında bir defa da olsa Allah'ı anmamış bir insanın bulunabileceğine hiç ihtimal var mıdır?

6. "Kim bir mümini kasden öldürürse onun cezası, içinde ebedi kalmak üzere gireceği cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır."⁷⁴ şeklinde bir ayet varken bir mümini öldüren kişinin cehennemde sonsuza dek kalmayacağını söylerler. Buna rağmen "ebedî kalmak" ifadesini başkaları hakkında aynı yoruma tabi tutmazlar.

7. "...Kim Allah'a ve resulüne isyan ederse, ona cehennem ateşi vardır, hem de ebedî kalmak üzere oraya girecektir"⁷⁵ ayetinde bildirilen kalıcılık (hulûd) ve ebedîliğin, kulun tevbe etmesi ile son bulacağını caiz görmüşlerdir. Öyleyse kalıcılık ve ebedîliğin Yüce Allah tarafından "af" nedeni ile son bulması niçin uygun olmasın? Nitekim İmam Buhârî'nin rivayet ettiği "Kâfir Allah katındaki rahmetin genişliğini bilseydi, cennetten ümidini kesmezdi"⁷⁶ manasındaki hadis bunu teyit etmektedir. Halbuki mücerret kalıcılık ve ebedîliğin zikredilmesi sonsuzluğu gerektirmez.⁷⁷

8. Farz edelim ki Allah Kur'an'da kesinkes azabın sonsuzluğunu, asla kesilmeyeceğini, cehennemden yok olmasının ve son bulmasının gerçekleşmeyeceğini haber vermiş olsaydı, bu haber "vaid/tehdit" cümlesinden olurdu. Kuşkusuz Allah'ın va'dinden/sözünden cayması söz konusu değildir. Ancak vaidinden/tehdidinden vaz geçmesi ise O'na yakışan bir sıfattır. Bilindiği üzere kullardan bile olsa vaidden caymak bir lutf ve övülecek bir niteliktir. Bu durumda lutf ve affı sonsuz, rahmeti her şeyi kuşatan Yüce Allah böyle bir sıfatla nitelendirilmeye ve bu sıfatla övülmeye daha layık değil midir? Vaidden

⁷³ Buhârî, *Es-Sahih*, IV, 2706-7; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *es-Sahih*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki, Beyrut ty., I, 167-71.

⁷⁴ Nisâ, 4/93

⁷⁵ Cin, 72/23

⁷⁶ Buhârî, *Es-Sahih*, V, 2374-75.

⁷⁷ İbnü'l-Kayyim, *Şifâ*, s. 539.

caymak O'nun hakkıdır, yerine getirmek veya getirmemek O'na aittir. Ne var ki kerem sahibi Yüce Allah'ın bunu yerine getirmesi O'nun şanına yakışır bir niteliklidir.⁷⁸

Cehennem azabının fenası görüşünü savunan bu grubun bu görüşlerini ashaptan ve tabiinden bazılarına nisbet ettiklerini ifade etmiştik. Şimdi de onların konuya ilişkin rivayet ettikleri haberlere ve sözlerine temas edelim. Bunlardan bazıları şunlardır:⁷⁹

1. Hasan el-Basrî'nin Hz. Ömer'den naklettiği haber: *"Cehennem halkı orada Âlic (çölde kumu çok fazla olan bir yer) denilen arazideki kumlar kadar uzun süre kalacak olsalardı, sonunda çıkacakları bir gün gelirdi."*

2. Abdullah b. Mes'ûd'un sözü: *"Cehennem üzerine öyle bir zaman gelecek ki, onlar orada devirler boyu kaldıktan sonra içerisinde hiçbir kimse kalmamış olarak kapıları kapanacaktır."* Farklı veya benzer lafızlarla da olsa Ebu Hüreyre, Ebu Ümame ve Abdullah b. Amr'a nisbet edilen sözler de mana olarak aynıdır.

3. Şabî'nin sözü: *"Cehennem iki yurttan en çabuk mamur ve yine en çabuk harap olanıdır."*

Sonuç ve Değerlendirme

Cehennem ve cehennem azabının ebediyeti ve fenası konusunda özellikle son iki grubun iddialarını delillendirmede ne kadar zorlandıkları görülmektedir. Kuşkusuz "hulud" ve "ebed" kelimelerinin bu zorlanmadaki payı oldukça büyüktür. Zira kelimeler tek başına sözlük anlamlarıyla ele alındığında süreli bir zaman dilimini ifade etmektedir. Bu da cehennem veya azabının sonlu olduğu hükmüne mesnet oluşturmaktadır. Öte yandan aynı kelimeler mecazî olarak sonsuzluğu da ifade etmektedir. Ayrıca zahirî manları ele alındığında ilgili âyetlerde geçtikleri yerlerde büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedi kalacağı anlaşılmaktadır. Ancak büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedî olarak kalmayacağı görüşünü benimseyenler, bu kelimelerin süreli bir zamana delalet ettiğini ileri sürmektedirler. Fakat kâfirlerle ilgili yerlerde ise aynı yoruma tabi tutulmayıp süresiz ebediyeti ifade ettiğini

⁷⁸ İbnü'l-Kayyim, *Hâdî'l-Ervâh*, s. 271.

⁷⁹ Yukarıda bu haber ve sözlerin kaynakları verildiği için burada onları tekrar vermeyeceğiz.

söylemektedirler. O halde sadece kelimelerin ifade ettiği anlamlara takılı kalmak yerine, nassların bütünü de dikkate alarak daha isabetli bir hükme sahip olmak mümkündür.

Her ne kadar biz cehennem ve cehennem azabının ebediyeti görüşünde olanların konuya ilişkin delillerini zikrederken sonuncu grubun delillerine cevap teşkil edecek hususlara da temas etmiş isek de, bu değerlendirmemizde karşı delil veya cevap olabilecek önemli birkaç hususa daha değinmek istiyoruz.

1. Cehennemde ebedî olarak kalmayı göklerin ve yerin devam etmesine ve Allah'ın iradesine bağlayan âyetleri esas alarak cehennem azabının ebedî olamayacağını benimseyen grup, kanaatimizce bu görüşlerinde isabet kaydedememişlerdir. Zira aynı ifadeler cennet için de kullanılmaktadır. Bu durumda cennetin de ebedî olmaması gerekir. Sadece *"Kesintisiz olmayan bir ihsan"* kaydını ve iki haber arasındaki farkı dikkate almak suretiyle cehennem azabının sonluluğuna kail olmak isabetli bir hüküm olmasa gerektir. Hükümün isabetli olabilmesi ise, konuya ilişkin âyet ve hadislerin bütünü dikkate almakla mümkündür. Ayrıca âyetlerde geçen vakit tayini ifade eden bu tür kullanımların Arap örf ve âdetlerine göre sonsuzluğu ifade etmek için de kullanıldığını unutmamak gerekir.⁸⁰ Nebe' suresinde geçen "ahkâb" kelimesini de bu şekilde değerlendirebiliriz.

2. Allah'ın tehdidinden caymasını "af" ile tevîl etmek Kur'an âyetlerinin açık beyanlarıyla çelişmektedir. Zira Allah, kimleri affedip kimleri affetmeyeceğini açıkça haber vermiştir. Kâfirlerle ilgili olarak *"...Allah onları ne affeder ne de doğru yola çıkarır."*⁸¹ derken, müşriklerle ilgili olarak da *"Şu muhakkak ki Allah kendisine şirik koşanları affetmez. Ama bunun altındaki diğer günahları dilediği kimse hakkında affeder"*⁸² beyanında bulunur. Allah'ın onları affetmesi söz konusu olmadığı gibi, akraba bile olsa cehennemlik oldukları ortaya çıktıktan sonra affedilmeleri için dilekte bulunmak da yasaklanmıştır. Bu yasak hem peygamberleri hem de bütün müminleri kapsar. *"Kâfir olarak ölüp cehennemlik oldukları kendilerince belli olduktan sonra, akraba bile olsalar, müşriklerin affedilmelerini istemek, ne Peygamberin ne de müminlerin yapacağı bir iş değildir"*⁸³ âyeti bunun en açık örneğidir.⁸⁴

⁸⁰ Bkz. Mustafa Sabri, *İlâhî Adalet*, s. 57-58.

⁸¹ Nisâ, 4/137, 168; Tevbe, 9/80; Münâfikun, 63/6.

⁸² Nisâ, 4/48.

⁸³ Tevbe, 9/113.

Kelâm kitaplarında tartışması yapılan ve sadece büyük günah işleyen müminleri ilgilendiren “af” meselesi ile kâfirlerin ve müşriklerin affı konusunu birbirine karıştırmamak gerekir.

3. Kuşkusuz Allah'ın rahmeti her şeyi kuşatmıştır ve O'nun rahmeti gazabının önündedir. Yalnız rahmetinden kim, nasıl ve nerede istifade edecektir? Görüldüğü üzere O'nun rahmeti dünyada kâfirler de dahil herkesi ve her şeyi kuşatmaktadır. Hiçbir kâfir, küfründen dolayı rızkından mahrum bırakılmamıştır. Kevnî emirlere riayet ettiğinden dolayı da dünyada yaptığı çalışmaların karşılığını da burada almaktadır. Ama özel rahmete gelince Allah (c.c.) onu “*Ben dilediğim kiseyi cezalandırırım. Rahmetim ise her şeyi kaplar. O rahmetimi de Allah'a karşı gelmekten korunan, zakât veren ve özellikle bizim âyetlerimize iman edenlere nasip edeceğim*”⁸⁵ âyetiyle tayin ve tesbit etmiştir. Dolayısıyla hiç kimse Allah'ın rahmetini O'nun adına başkalarına tevzi etme hakkına sahip değildir. Beşer olarak merhametimizi Allah'ın merhametinden ileri götürmeye hakkımız ve yetkimiz olmadığı gibi, gazabımızı da O'nun gazabından ileri götürmeye hakkımız ve yetkimiz yoktur. İstesek de buna gücümüz yetmez.

4. Kur'an'ın “*Rabbin dilediğini yapandır*” sözünden niçin sadece cehennem azabının fenası sonucu çıkarılmaktadır? Kur'an'ın ve hadislerin açık beyanlarının yanı sıra bu iki kaynağın bütünlüğü de dikkate alındığında cehennem azabının ebediyeti söz konusu iken, daha farklı bir yorum da getirilebilirdi. Meselâ “dilediğini yapan Allah, ateşte yanmakta olan kâfiri oradan alarak soğuk bir yere ve özellikle de zemherir denilen ve soğukluğuyla yakan cehennemin başka bir yerine veya bir tabakadan öbür tabakaya koyar veya başka türlü azaba duchar kılar” denebilirdi.⁸⁶

5. Yukarıda zikri geçen ashap ve tabiinden bazılarının haber ve sözlerine gelince, yapılan araştırmadan sonra varılan sonuç şudur: Abdullah b. Mes'ûd, Ebu Hüreyre, Ebu Ümame ve Abdullah b. Amr'a nisbet edilen sözler mevzudur.⁸⁷ Kaldı ki bu sözler gerçek olsa

⁸⁴ Mustafa Sabri, a.g.e., s. 89-90.

⁸⁵ A'râf, 7/156.

⁸⁶ Hâzin, *Lübâb*, II, 407; Elmalılı, IV, 2824.

⁸⁷ Bkz. Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. El-Cevzî, *el-Mevdûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Dâru'l-Fikr, yy., 1403/1983, III, 83; Muhammed Nâsiruddin el-Eibânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'Daife ve'l-Mevdûa*, Dimaşk, 1399, II, 71-75.

bile bundan kâfirlerin cehennemde ebedî olarak kalmayacakları anlamı çıkmaz. Bunun, ümmetin cehenneme girecek günahkârlarına hamledilmesi gerekir.⁸⁸

Şa'bî'nin sözüne gelince, bunun hem rivâyet hem de dirâyet açısından kabul edilir tarafı olmadığı gibi, aklın böyle bir sözü kabul etmesi de söz konusu olamaz. Zira bu sözden cehennemden cennetten daha çabuk harap olması anlamı çıkar ki, bu da bizi cennetin daha ağır bir şekilde harap olacağı sonucuna götürür.⁸⁹

⁸⁸ M. Sabri, a.g.e., s. 161.

⁸⁹ M. Sabri, a.g.e., s. 161.

The Eternity and Mortality of Hell and Hell-Punishment in Islamic Thought.

Citation©-Tunçbilek, H. H. (2006). The eternity and mortality of hell and hell-punishment in Islamic thought. *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity* 5 (2), 25-56.

Abstract: *Whether the punishment in the Hell is eternal has been the subject of controversy in islamic thought as it has been the case in non-Islamic religions and ideologies. The opponents and proponents of this subject adduced scriptural evidences in support of their ideas. This subject is stil being discussed in our time. In this article, the evidences against and in favor of the issue of whether the punishment in the Hell is permanent will be treated.*

Key Words: *Paradice, Hell, Punishment, Eternal, Corporal, Eternity, Endless*